

ONZE RECHTSSTAAT OP DE 'SCHAAL VAN ERG'

Nienke Doornbos*

Er wordt heel wat geklaagd over de staat van de rechtsstaat. Maar hoe erg is het daarmee nou eigenlijk gesteld? Dat hangt af van welk rechtsstaatbegrip als uitgangspunt wordt genomen. De auteur pleit ervoor om discussies over de rechtsstaat te beperken tot de kern van het rechtsstaatbegrip, zodat de – terecht geuite – kritiek ook in de toekomst gehoord wordt.

1 Inleiding

De laatste jaren worden door juristen in sleutelposities (de Nationale ombudsman, rechters, hoogleraren etc.) klachten geuit over de staat van onze rechtsstaat. Zo is te horen dat belangrijke rechtsstatelijke principes opzij worden geschoven als maatregelen tegen terrorisme worden afgekondigd.¹ Het vrijemarktdenken zou een bedreiging vormen voor de rechtsstaat.² Onze democratie functioneert volgens sommigen niet goed omdat tegenkrachten onvoldoende aanwezig zijn.³ De toegang tot de rechter is in het geding door de aangekondigde bezuinigingen op de door de overheid gefinancierde rechtsbijstand.⁴ Delegatie van taken binnen de rechterlijke organisatie en het Openbaar Ministerie leidt tot uitholling van de rechtsstaat.⁵ De interne onafhankelijkheid van de rechterlijke macht is in het geding door de wijze waarop gestuurd wordt op 'outputcriteria'.⁶ En zo kan ik nog wel even doorgaan. De rechtsstaat is afwisselend 'in spagaat', 'in recessie' of 'in crisis'.

De laatste jaren worden door juristen in sleutelposities klachten geuit over de staat van onze rechtsstaat

De redactie van *Ars Aequi* vroeg mij te reflecteren op de zorgen die de afgelopen jaren zijn geuit op de staat van de rechtsstaat. Zou ik een tegengeluid kunnen geven of althans het debat wat kunnen nuanceren? Daar moest ik wel even over nadenken, want de punten die genoemd worden in het debat gaan ook mij aan het hart en met veel punten, die bovendien niet door de minste juristen naar voren worden gebracht, ben ik het hartgrondig eens. Toch heb ik deze uitdaging aangenomen, omdat mij wel eens het gevoel bekruipt dat het argument dat de rechtsstaat wordt aangetast wel erg vaak van stal wordt gehaald zonder dat precies

duidelijk is waarop men doelt. De rechtsstaat dreigt daarmee de stoplap van de jaren 10 te worden, terwijl het zo'n belangrijk begrip is.⁷ Dat is bovendien koren op de molen van rechtspopulistische partijen die in al dat 'tamboerijnen' op de rechtsstaat alleen maar een bevestiging van links hobbyisme zien.

Mij bekruipt wel eens het gevoel dat het argument dat de rechtsstaat wordt aangetast wel erg vaak van stal wordt gehaald zonder dat precies duidelijk is waarop men doelt

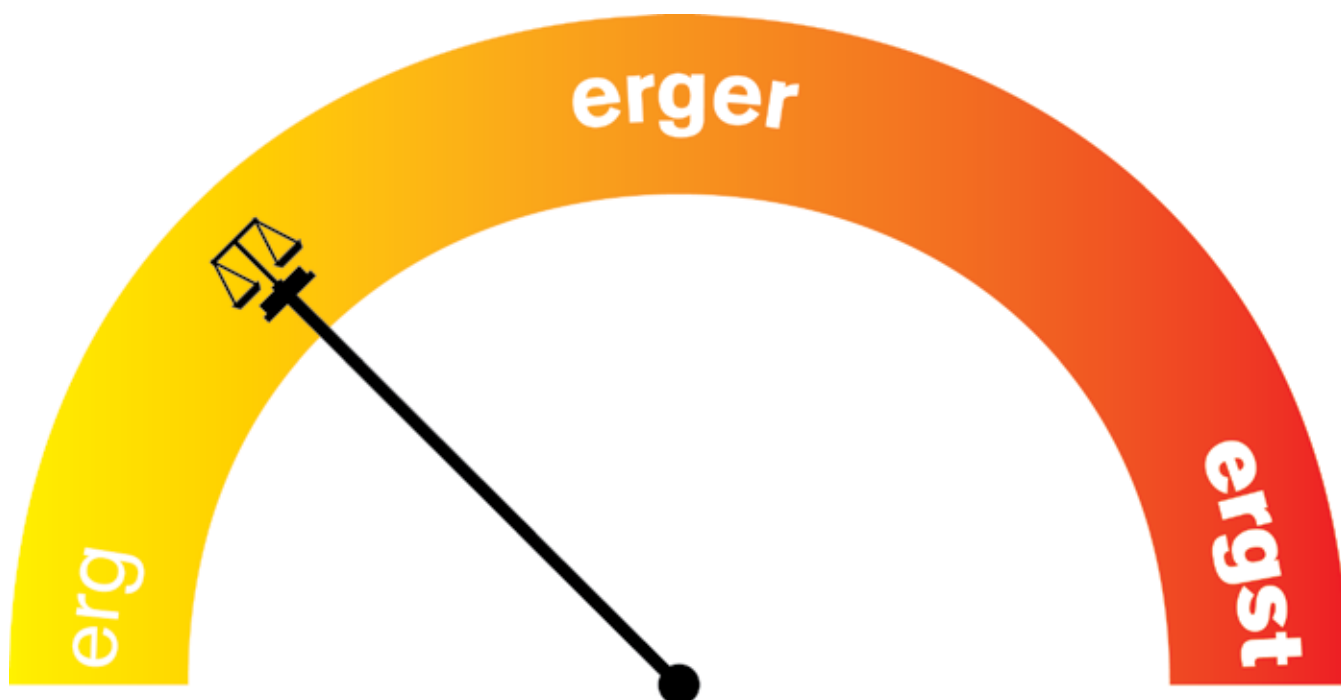
In deze opiniebijdrage wil ik daarom een poging doen om het debat te nuanceren door gradaties aan te brengen op – wat ik gemakshalve maar even heb genoemd – de 'schaal van erg', bestaande uit erg, erger, ergst. Grijpen sommige maatregelen dieper in op rechtsstatelijke waarden dan anderen? En op welke rechtsstatelijke waarden wordt dan precies gedoeld? Wat is eigenlijk het *worst case scenario*? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het nodig preciezer te kijken naar wat het rechtsstaatbegrip inhoudt. Daaraan kunnen we wellicht criteria ontlenen om onze rechtsstaat op te beoordelen.

2 Het rechtsstaatbegrip

Er is niet één rechtsstaatbegrip, maar er circuleren tal van definities. Sommige hebben hun oorsprong in de Angelsaksische traditie van de *Rule of Law*, andere sluiten aan bij de Europees-continentale traditie van *Die Rechtsstaat of Étoit de droit*, en weer andere proberen beide tradities te verenigen. In de Angelsaksische traditie werden van oudsher twee beginselen als cruciaal gezien: de soevereiniteit van

* Dr. N. Doornbos is universitair docent Rechtssociologie, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam. Met dank aan Nina Holvast, Ronald Janse, Dorien Pessers en Rob Schwitters voor hun commentaar op een eerdere versie.

- Zie onder meer B. Böhrer, *Crisis in de rechtsstaat*, Amsterdam: Arbeiderspers 2004 en M.A.H. van der Woude, *Wetgeving in een Veiligheidscultuur. Totstandkoming van anti-terroriswewetgeving in Nederland gezien vanuit maatschappelijke en (rechts) politieke context* (diss. Leiden), Den Haag: BJu 2010.
- D.W.J.M. Pessers, *De rechtsstaat voor beginners*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2011.
- A.F.M. Brenninkmeijer tijdens de deskundigenbijeenkomst op 4 februari 2014 in de Eerste Kamer, *Kamerstukken I 2013/14, 33750 VI, O, p. 5*.
- Dekenrede, uitgesproken door de algemeen deken Walter Hendriksen op het jaarcongres van de Nederlandse Orde van Advocaten, 'Rechtsstaat in recessie', 26 september 2014 te Bussum. Zie www.advocatenorde.nl/110574/advocaten/jaarcongres-2014-dekenrede.
- Y. Buruma tijdens de deskundigenbijeenkomst op 4 februari 2014 in de Eerste Kamer, *Kamerstukken I 2013/14, 33750 VI, O, p. 19*.
- Raadsheren te Leeuwarden stelden in december 2012 een manifest op dat binnen enkele weken door circa 700 leden van de rechterlijke macht werd ondertekend. Zie 'Manifest', *Trema* 2013, afl. 2, p. 40. Het protest werd ondersteund door de president van de Hoge Raad, zie 'Hoogste rechter van Nederland luidt in brief noodklok over werkdruk', *NRC* 4 februari 2013.

Illustratie: Irene Poppelier | © Ars Aequi

het parlement (het democratische element) en de *Rule of Law*, die de macht van het parlement wel kon bedwingen, maar niet opzij kon zetten.⁷ In Dicey's opinie (1885) diende de *Rule of Law* te voorkomen dat discretionaire macht van het bestuur arbitrair zou worden aangewend. Een belangrijk verschil met de continentale interpretatie van het begrip rechtsstaat is dat het beginsel van de *Rule of Law* voortvloeide uit de 'common law', het rechtersrecht dus, terwijl in de continentale traditie codificatie van het recht een prominente rol speelde. Het Duitse en Franse rechtsstaatbegrip richtte zich per definitie meer op de rol van de staat die door een geschreven constitutie en een stelsel van machtscheiding begrensd diende te worden. Robert von Mohl (1831) zag de rechtsstaat als tegenhanger van een absolutistische staat, waarbij de uitvoerende macht ongelimiteerde macht heeft.⁸ Het Verlichtingsdenken en in het bijzonder de visie van Montesquieu op machtscheiding binnen de Trias Politica is van grote invloed geweest op de continentale visie op de rechtsstaat.

Hoewel het rechtsstaatbegrip moeilijk te definiëren is, zijn de meeste auteurs het er wel over eens wat de functie is van de rechtsstaat, namelijk het inperken van willekeur in de uitoefening van staatsmacht

Hoewel het rechtsstaatbegrip moeilijk te definiëren is, zijn de meeste auteurs het er wel over eens wat de functie is van de rechtsstaat, namelijk het inperken

van willekeur in de uitoefening van staatsmacht. Het overheidshandelen wordt gelegitimeerd door de gebondenheid aan het recht en kan daardoor aanspraak maken op de gehoorzaamheid van burgers aan de regels.¹⁰ Ook zijn veel auteurs het erover eens dat het rechtsstaatbegrip uit verschillende elementen is opgebouwd, zij het dat men dan weer van mening verschilt welke dat precies zijn.¹¹ Daarbij wordt wel onderscheid gemaakt in formele en materiële rechtsstaattheorieën: de eerste geven geen inhoudelijke maatstaf om het recht te beoordelen, de tweede wel.¹²

De Amerikaanse rechtsfilosoof Fuller is bijvoorbeeld een bekende representant van de formele benadering. Zijn theorie beperkt zich tot de wijze waarop de overheidsmacht wordt beteugeld; het stelt onder meer eisen aan de wijze waarop het recht tot stand komt en de kenbaarheid en duidelijkheid van de gestelde normen, maar uitdrukkelijk niet aan de inhoud van de wetgeving of de doelen die daarmee gediend zouden moeten zijn. Een rechtsstaat dient zijns inziens aan de volgende acht criteria te voldoen:

- 1 Wetten moeten een algemene strekking hebben. Gelijke gevallen moeten gelijk behandeld worden.
- 2 Burgers moeten kennis kunnen nemen van de wet.
- 3 Wetgeving mag nooit met terugwerkende kracht gelden.
- 4 De wet moet in principe begrijpelijk zijn.
- 5 Het recht moet intern consistent zijn.
- 6 Het moet mogelijk zijn voor de burger om de wet te kunnen naleven.
- 7 De wet mag niet voortdurend veranderd worden.
- 8 Rechtspraak moet plaatsvinden op basis van het geldende recht.¹³

Het recht dat aan deze eisen voldoet, bevat volgens Fuller een 'internal morality' en kan daarom aanspraak maken op de gehoorzaamheid van burgers. Fuller

7 Overigens wees de WRR er al in 2002 op dat het rechtsstaatbegrip als normatief idee onomstreden is, maar zeer verschillend geïnterpreteerd wordt en te pas en te onpas wordt gebruikt. *De toekomst van de nationale rechtsstaat* (rapport van 29 oktober 2002, WRR rapport nr. 63), Den Haag: Sdu Uitgevers 2002, p. 19-23 en 35.

8 *Report on the Rule of Law adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session* (rapport van 25-26 maart 2011, European Commission for democracy through law (Venice Commission)), p. 3-4.

9 *Idem*, p. 4.

10 WRR 2002, p. 17 en 19.

11 Zie hierover o.m. A. Bedner, 'An Elementary Approach to the Rule of Law', *Hague Journal on the Rule of Law* 2010, afl. 2, p. 48-74.

12 B.Z. Tamanaha, *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, p. 91-101.

13 L.L. Fuller, *The Morality of Law*, New Haven: Yale University Press 1969, p. 33-38.

kwam tot deze ideeën naar aanleiding van de gruweldaden van de nazi's in de Tweede Wereldoorlog. De nazi's vaardigden allerlei maatregelen uit onder het mom van recht, die in de ogen van Fuller het predicaat 'recht' niet verdienden, omdat zij niet voldeden aan de bovengenoemde kenmerken.

De kritiekpunten die momenteel in het publieke debat over de Nederlandse rechtsstaat worden geuit, laten zich niet of nauwelijks categoriseren onder de acht punten van Fuller. Kennelijk zijn onze verwachtingen van de rechtsstaat hoger gespannen en staan niet zozeer deze formele eisen ter discussie, maar eerder meer inhoudelijke. De Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid heeft in 2002 onder voorzitterschap van Schuyt een advies geschreven over de toekomst van de rechtsstaat. De WRR kiest hierin voor een 'klassieke rechtsstaat-plus' variant. Vier elementen van de klassieke liberale rechtsstaat zoals die zich historisch in Nederland heeft ontwikkeld, worden als 'kernelementen' gezien. De rechtsstaat wordt daarbij opgevat als

'de staatsvorm die de overheid aan het recht bindt door [1] grondrechten te erkennen, [2] voor het overheidsoptreden een grondslag in de wet te verlangen, [3] een machtscheiding tussen wetgever, bestuur en rechter tot stand te brengen, en [4] de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht te garanderen.'¹⁴

Aan deze kern voegt de WRR nog een vijfde element toe, namelijk het zoveel mogelijk verzekeren van de fysieke veiligheid van burgers.

Kennelijk zijn onze verwachtingen van de rechtsstaat hoger gespannen en staan niet zozeer deze formele eisen ter discussie, maar eerder meer inhoudelijke

Tegenwoordig wordt de rechtsstaat vaak in één adem genoemd met democratie en mensenrechten. Deze opvatting van het rechtsstaatsbegrip blijkt bijvoorbeeld uit het kabinetsvoornemen om een nieuw artikel in de Grondwet in te voegen, luidend: 'De Grondwet waarborgt de democratie, de rechtsstaat en de grondrechten.'¹⁵ Deze drie-eenheid wordt ook benadrukt in een rapport dat de *European commission for democracy through law* (de 'Venetië-commissie') voor de Raad voor Europa opstelde. In deze materiële visie worden niet alleen eisen gesteld aan de aard en totstandkoming van de wetgeving, maar ook aan de inhoud van de wetgeving, namelijk dat deze de mensenrechten en de democratie dienen te waarborgen. Het zijn nuanceverschillen, maar mijns inziens gaat deze benadering een klein stapje verder dan de aanpak van de WRR.

Wat men onder rechtsstatelijkheid verstaat, hangt kortom af van de definitie die men hanteert.

3 Erg, erger, ergst

Het zou een ingrijpend onderzoek vergen om het Nederlandse rechtssysteem langs de meetlat van respectievelijk Fuller, de WRR of de Raad voor

Europa te leggen. Een dergelijk onderzoek heb ik niet uitgevoerd (dat is ook geen werk voor één persoon), maar ik zou voorspellen dat de conclusie zou luiden dat er volgens de criteria van Fuller niet zoveel mis is met onze rechtsstaat. Er zijn weliswaar voorbeelden te geven van gevallen waarin niet of niet helemaal aan deze eisen werd voldaan: de Harmonisatiewet en de langstudeerdersboete zijn voorbeelden van wetgeving die de overheid met terugwerkende kracht wilde invoeren, de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) is een voorbeeld van een wet die weliswaar algemene strekking heeft, maar geen gelijke behandeling van gelijke gevallen beoogt.¹⁶ Maar door de bank genomen denk ik dat Nederland hoog scoort op deze punten van formele aard. Het zijn in elk geval niet de punten die in het huidige debat over de staat van de rechtsstaat als kritiekpunten naar voren zijn gebracht.¹⁷

Door de afgenomen soevereiniteit van de staat als gevolg van de Europese en internationale ontwikkelingen en de toegenomen mondigheid van burgers als gevolg van een proces van individualisering staat de nationale rechtsstaat onder druk

Met betrekking tot de criteria van de WRR ligt dat al aanzienlijk ingewikkelder. Door de afgenomen soevereiniteit van de staat als gevolg van de Europese en internationale ontwikkelingen en de toegenomen mondigheid van burgers als gevolg van een proces van individualisering staat de nationale rechtsstaat onder druk. Niettemin blijft de nationale rechtsstaat volgens de WRR als 'ankerplaats van internationale rechtsvorming' onontbeerlijk.¹⁸ Binnen de trias politica is de rol van de rechter belangrijker geworden, hetgeen volgens de WRR niet problematisch is. Wel wijst de WRR erop dat de overheid rechtsstatelijke waarden zoals het legaliteitsbeginsel en het gelijkheidsbeginsel niet ondergeschikt moet maken aan prestatienormen zoals effectiviteit, snelheid en klantvriendelijkheid. De rechtsstaat is geen gegeven, maar heeft 'permanent onderhoud' nodig.¹⁹

Als de rechtsstaat ook nog langs de meetlat van de mensenrechten gehouden wordt, is het nog lastiger om je een oordeel te vormen. Naarmate men ook de naleving van mensenrechten onder de definitie schaaft, valt er immers meer te onderzoeken én is er meer om over te klagen. Op de bescherming van de mensenrechten valt altijd wel iets aan te merken. Hendriksen, deken van de Nederlandse Orde van Advocaten wees er onlangs op dat we bij de sluiting van het Verdrag van Rome nog in de veronderstelling verkeerden dat mensenrechtenschendingen alleen voorkwamen in het Oostblok en bij andere totalitaire regimes, *niet* in Nederland. Maar sinds 1959 heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens al 142 uitspraken gedaan tegen de Staat der Nederlanden, waarbij in 82 gevallen schendingen

¹⁴ WRR 2002, p. 53.

¹⁵ Zie de Notitie Overzicht van voorstellen tot herziening van de Grondwet, *Kamerstukken // 2014/15*, 31570, nr. 25, p. 4.

¹⁶ Hierover meer in het artikel van Martin Buijsen in dit nummer: M.A.J.M. Buijsen, 'De Wet maatschappelijke ondersteuning 2015. Gemeenten verantwoordelijk voor welzijnzorg', *AA 2015*, afl. 2, p. 112-120 (AA20150112).

¹⁷ Hoewel...? Volgens Brenninkmeijer dreigt het bestuursrecht een mandarinenwetenschap te worden. Dat raakt aan punt 4 van Fuller. A.F.M. Brenninkmeijer, 'Dejuridiseren', *NJB 2011*, afl. 1, p. 6.

¹⁸ WRR 2002, p. 251.

¹⁹ Idem, p. 54.

van het verdrag werden geconstateerd (tienmaal sinds begin 2007).²⁰ Mensenrechtencomités en NGO's laten zich van tijd tot tijd kritisch uit over de situatie in Nederland, bijvoorbeeld waar het gaat om de opvang of detentie van vreemdelingen.²¹ De wijze waarop een overheid omgaat met vreemdelingen vormt wat dat betreft de lakmoesproef voor rechtsstatelijkheid, omdat het hier gaat om een van de meest kwetsbare en minst zichtbare groepen binnen de samenleving.

De wijze waarop een overheid omgaat met vreemdelingen vormt de lakmoesproef voor rechtsstatelijkheid, omdat het hier gaat om een van de meest kwetsbare en minst zichtbare groepen binnen de samenleving

4 Relativering

Zonder iets te willen afdoen aan de kritiek van voraanstaande juristen op de staat van de rechtsstaat, is het eenvoudig om het debat te nuanceren door de blik te verleggen naar het buitenland. Je hoeft namelijk maar de websites van *Lawyers for Lawyers* (L4L) of van *Amnesty International* te bekijken en de voorbeelden van advocaten of rechters die van overheidswege worden bedreigd, springen in het oog. Zo heeft L4L actie gevoerd tegen de detentie van 46 Turkse advocaten die werden verdacht van deelname aan een terroristische organisatie. Deze advocaten hebben 2,5 jaar in 'voorarrest' gezeten voordat ze in maart 2014 werden vrijgelaten. Ook zet L4L zich al jarenlang in voor mensenrechtenadvocaten en rechters in de Filipijnen die worden bedreigd, geïntimideerd en vermoord. Dit ondermijnt hun onafhankelijkheid en tast het geloof in het functioneren van het rechtssysteem aan.²²

Uit internationaal vergelijkend onderzoek blijkt ook dat Nederlandse burgers zelf de 'staat van de rechtsstaat' helemaal niet negatief inschatten, integendeel. En terecht. Op de *Rule of Law Index* van het *World Justice Project* staat Nederland vijfde op een ranglijst van 99 landen. Op allerlei indicatoren – zoals inperking van overheidsmacht, afwezigheid van corruptie, transparantie van de overheid, het naleven van fundamentele rechten en orde en veiligheid (het WJP hanteert weer een andere lijst, dit keer met 47 indicatoren) – doet Nederland het in de ogen van ingezetenen bijzonder goed.²³

Uit internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat Nederlandse burgers zelf de 'staat van de rechtsstaat' helemaal niet negatief inschatten, integendeel. En terecht

5 Speciale taak voor juristen

Is er dan een kloof tussen wat 'gewone mensen' vinden en wat juristen vinden? Verklaart dat de klachten die juristen uiten, terwijl de door WJP ondervraagde burgers geen vuiltje aan de lucht zien? Misschien. Maar dat is niet erg. Er is niemand, ook geen jurist, die eraan twijfelt dat de Nederlandse rechtsstaat beter functioneert dan de rechtsstaat in landen als Peru, Thailand of Kazachstan, als je daar al van een rechtsstaat kunt spreken. De afgelopen jaren hebben Nederlandse juristen in tal van landen 'juridisch ontwikkelingswerk' verricht,²⁴ om rechtsstatelijke waarden aldaar te versterken. Ook worden cursussen over rechtsstatelijkheid gegeven aan ambtenaren uit toetredingslanden van de EU. In vergelijking met andere landen doet Nederland het gewoonweg goed.

Maar dat is geen reden om achterover te leunen. Het is terecht dat juristen in sleutelposities de staat van de rechtsstaat zeer nauwlettend in de gaten houden. Sterker nog, het is bij uitstek de taak van juristen, die daar immers voor zijn opgeleid, om het recht altijd op de eerste plaats te stellen en te beschermen tegen populisme²⁵ of managementdenken.²⁶ Het zou pas erg zijn als daarover onder juristen onverschilligheid gaat heersen.

Het is bij uitstek de taak van juristen, die daar immers voor zijn opgeleid, om het recht altijd op de eerste plaats te stellen en te beschermen tegen populisme of managementdenken

Hun luide stem in het publieke debat wijst echter op een paradoxale situatie: met alle klachten die zij over de staat van de rechtsstaat uiten, illustreren zij namelijk tegelijkertijd dat de rechtsstaat springlevend is.²⁷ Het feit dat de Eerste Kamer een debat over dit onderwerp organiseert en zich ter voorbereiding daarop uitgebreid laat voorlichten door juristen uit de hoogste gremia, geeft juist de vitaliteit van de rechtsstaat aan. Ook de aangifte van de president van het gerechtshof Arnhem-Leeuwarden tegen het Ministerie van Financiën, wegens het beïnvloeden van getuigen is daar een voorbeeld van.²⁸

Weliswaar zijn sommige wetsvoorstellen die indruisen tegen rechtsstatelijke waarden, tegen alle adviezen in ingediend in de Tweede Kamer (ik denk nu aan de wetsvoorstellen invoering minimumstraffen, kostendekkende griffierechten of aan het voorstel om de advocatuur onder staatstoezicht te plaatsen), maar deze voorstellen zijn daar gestrand of aangepast. In die zin is de stem van de kritische juristen uiteindelijk effectief gebleken. Het is echter wel duidelijk dat het een zeer broos evenwicht is. Zo liggen er nog wetsvoorstellen invoering minimumstraffen, bijvoorbeeld omdat ze de beoordelingsvrijheid van rechters sterk inperken. Ik denk bijvoorbeeld aan het initiatiefwetsvoorstel van VVD-Kamerlid Taverne om de rechterlijke toetsing aan internationale verdragen te beperken. Dit voorstel vereist echter een grondwetswijziging en daarvoor geldt niet voor niets een verzwaarde procedure.

20 Aldus Algemeen Deken Hendriksen in de jaarlijkse dekenrede van 26 september 2014.

21 Zie bijvoorbeeld de uitspraken van het Europees Comité voor Sociale Rechten 10 november 2014 op klacht van de Conferentie van Europese Kerken, nr. 90/2013 en van 20 oktober 2009 op klacht van Defense for Children. Zie ook *Vreemdelingendetentie in Nederland: mensenrechten als maatstaf* (advies van september 2013 van Amnesty International), Amsterdam: Amnesty International 2013.

22 Zie www.advocatenvooradvocaten.nl.

23 The World Justice Project, *Rule of Law Index 2014*, p. 123. Zie <http://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index>.

24 Zie bijv. N.J.H. Huls, *Rwanda: een rechtsstaat in de mist* (afscheidsrede Erasmus Universiteit), 24 oktober 2014.

25 Tamanaha 2004, p. 58-59.

26 H.D. Tjeenk Willink, 'De rechterlijke functie in de veranderde democratische rechtsstaat', *NJB* 2014, afl. 1, p. 14.

27 WRR 2002, p. 19.

28 Zie de brief met aangifte van 11 november 2014, te raadplegen op www.nos.nl.

Laten we discussies over de rechtsstaat beperken tot kwesties van machtscheiding en machtspreiding, het legaliteitsbeginsel en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht

Om de stem van juristen (en anderen) ook in de toekomst effectief te laten zijn, is het noodzakelijk om de kritiek op de rechtsstaat te beperken tot de kern van het rechtsstaatbegrip.²⁹ Mijns inziens is dat noch de uiterst formele opvatting van Fuller, noch de

allesomvattende materiële opvatting van bijvoorbeeld het *World Justice Project*. De omschrijving van de WRR biedt de beste aanknopingspunten, omdat deze aansluit bij hoe het rechtsstaatbegrip zich historisch in Nederland heeft ontwikkeld en een mooie balans vindt tussen formele en materiële eisen die aan de rechtsstaat gesteld dienen te worden. Erkenning van mensenrechten en het verzekeren van fysieke veiligheid worden daarin terecht als belangrijke (materiële) elementen van de rechtsstaat gezien. Discussies daarover kunnen echter mijns inziens beter onder die noemers (mensenrechten, veiligheid) gevoerd worden. Laten we discussies over de rechtsstaat beperken tot kwesties van machtscheiding en machtspreiding, het legaliteitsbeginsel en de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht.

²⁹ Vgl. A.B. Terlouw, 'De rol en taak van de Nationale ombudsman in de veranderende democratische rechtsstaat', *Tijdschrift voor Klachtrecht* 2014, afl. 2, p. 3-5.